

Сребренка ВИЂЕН

ДЕМОГРАФСКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ СТАНОВНИШТВА У БиХ

- посљедица ратних сукоба 1992-1995. године -

Општи демографски показатељи

Босна и Херцеговина се простире на површини од 51.129 квадратних километара са 1.537 км државне границе. У територијалном погледу БиХ има специфичну државну организацију, јер је чине два ентитета - Федерација БиХ (51% територије) и Република Српска (49% територије), уз посебну административну јединицу - Брчко Дистрикт под суверенитетом БиХ, али и под међународном супервизијом.

За разлику од унутрашњег територијалног уређења Републике Српске које је искључиво уређено кроз општине (што директно имплицира и распојелу политичке надлежности између општина и ентитета), у Федерацији БиХ имамо три нивоа организованости и подјеле политичке власти - општине/опћине, кантони/жупаније и ниво Федерације.

Овако исказана територијална уређеност простора БиХ, осим што је непозната у теорији и пракси модерних држава, представљала је солмонско рјешење настало окончањем ратних дешавања на простору БиХ и потписивањем Дејтонског споразума.

С обзиром да је прошла деценија и по од посљедњег пописа становништва (1991. г.), све присутнији су захтјеви за новим по-

писом становништва чиме би се знатно олакшао и учинио реалнијим сваки нови пројекат укупног друштвено-економског планирања развоја БиХ. Међутим, сагласност у том правцу још не постоји, а рекли бисмо да се непотребно политизира и на овом сегменту друштвене стварности БиХ, што може имати несагледиве посљедице за бржи и дјелотворнији укупни развој БиХ. Управо због овога у раду сам користила актуелне показатеље појединих министарстава и међународних организација (УНДП) у компарацији са званичним подацима пописа становништва из 1991. године.

Становништво у БиХ 1991. г. и посљедице рата на демографско стање становништва у БиХ

Непосредно *прије рата* (1991. г.), БиХ је имала око 4,3 милиона становника који су живјели у нешто мање од 1,3 милиона домаћинстава. Из ових показатеља је видљиво да је просјечна величина домаћинства била око 3,4 члана. Највећи дио популације је живио у руралним подручјима, а 39% или 1,7 милиона становника је живјело у урбаним срединама.

Трагичан сукоб, укупна ратна и послијератна дешавања оставила су огромне, директне посљедице на демографску слику БиХ:

- око 250.000 особа је погинуло;
- око 17.000 се званично »води« као нестале особе;
- око 2,2 милиона особа (дакле више од 50% предратног домаћинског становништва) је »помјерено« са својих пријератних домова (овај податак се односи на период од почетка рата до потписивања Опћег оквирног споразума за мир у БиХ, што имплицира да је значајно измијењен у посљедњих 10-ак поратних година);
- скоро половина тог становништва (око милион) је расељено *унутар* БиХ, док је око 1,2 милиона људи избјегло у више од 100 земаља широм свијета;
- у земљама најближег региона (Србија и Црна Гора, Хрватска) било је око 40% лица са избјегличким статусом, док су изван поменутог региона највише становника БиХ прихватиле СР Њемачка и Аустрија. Укупно око 80% избјегличке популације је било у ове четири земље;
- расељено је близу милион особа, од чега скоро трећина

унутар својих домицилних општина. Наиме, велики број избјегличке популације, повратком из иностранства, није се вратио на своја пријератна пребивалишта, чиме је дошло и до промјене њихвог статуса - избјегличка популација у расељене особе. Овај податак је илустративан утолико јер је ријеч о особама које су највећим дијелом принудно враћене у БиХ, нпр. само из СР Њемачке је релоцирано око 60-65% повратника.

Повратак избјеглица и расељених особа из БиХ

Повратак избјеглих особа у БиХ започео је одмах након потписивања Опћег оквирног споразума за мир у БиХ (ДМС) те је нпр. до јуна 2003. године званично регистровано 959.595 повратака у БиХ (433.092 избјеглице и 526.503 расељене особе).

На подручје Федерације БиХ вратило се 73,1% или 701.409 особа, на територију Републике Српске 24,75% или 237.512 особа, а у Брчко Дистрикт 2,15% или 20.640 особа.

Актуални показатељи о избјеглим и расељеним особама из БиХ

Након осам година од потписивања Дејтонског споразума (2003. г.) још увијек скоро милион особа има избјеглички статус у 40-ак земаља у свијету. Највећи број њих је ријешило свој статус у различитим облицима, било кроз легализацију држављанства или добијања дозволе о трајном боравку, азила или радноправног статуса (према овим показатељима око 100.000 становника БиХ нема трајно ријешен статус у тим земљама).

Када је ријеч о структури расељених породица, уочавају се значајне промјене: већ 2000. године (када је вршена ревизија статуса расељених лица у БиХ) видљиво је значајно опадање (за 25%) броја чланова домаћинства (са ранијих скоро 4 члана, 2000. г. је домаћинство имало просјечно само 3 члана). Разлози за овакав негативан тренд могу бити с једне стране људски губици током рата (погинули, нестали и увећан природни морталитет), а с друге стране томе доприноси и значајан одлазак становништва у иностранство након завршетка ратних дешавања (било због спајања породица, лоше укупне материјално економске ситуације, а посљедњи показатељи упућују и на бесперспек-

тивност као један од основних разлога што млади исказују жељу за одласком из БиХ - преко 50%).

Демографски трендови у БиХ након рата

Процес депопулације је изражен не само у Европи, већ се може рећи да поприма драстичне размјере, јер према расположивим подацима, годишњи мањак европског становништва износи око 5 милиона. Италија, Њемачка, Француска и Данска као изразито развијене земље Европске уније, биљеже и највећи пад наталитета. Европски континент је једини који је захваћен »вирусом« бијеле куге, тако да не само поменуте земље, већ Европа у цјелини, дјелимично надомјешта овај недостатак пријемом становника са других континената.

Овај тренд депопулације је присутан и на просторима бивше Југославије, тако да нпр. Република Хрватска годишње »губи« десетак хиљада становника, а посебно је занимљиво да ова држава посљедњих година има знатно мање женске популације.

Треба узети у обзир и просјечну старосну структуру становништва што може представљати додатни проблем ради ублажавања овог негативног тренда (у Хрватској је 38 година, а у Србији 40 година).

Босна и Херцеговина, бар са овог аспекта, не разликује се од свог окружења. Занимљиво је да од *првог пописа становника у БиХ - 1879. г. па до посљедњег 1991. године*, број становника је константно имао узлазну линију, јер се у том раздобљу од *првобитних 1,15 милиона становника, тај број учествовао и 1991.г износио 4,37 милиона*. Дакле, у том раздобљу када је извршено 12 пописа становника, па чак и између два свјетска рата број становника се континуирано увећавао.

Оно што је промијенило овакав позициони континуиран раси становника БиХ био је рати 1992-95. године.

Према процјенама статистичара (уз расположиве податке међународних организација), *тренутно Босна и Херцеговина има 3,8 милиона становника*. У поређењу са претходним показатељима, а према прорачунима статистичара, *БиХ би могла достати предрајни број становника тек за наредних 100 година!* Наиме, овакав нимало оптимистичан поглед у будућност, заснован је на пројекцији да се одржи тренутни годишњи природни прираштај, а који износи само 5000 становника годишње! Очи-

гледно да су посљедице рата дугорочно успориле развој БиХ са аспекта популационог развоја, јер је тренд прираста становништва у сталном опадању, тако да и ова песимистична пројекција постаје још неизвјеснијом и обесхрабрујућом.

Занимљиво је да још један, у суштини планетарни тренд, не заобилази БиХ, већ напротив, додатно усложњава негативне популационе процесе, а ријеч је о знатно већем рађању дјете женског пола у односу на мушку дјецу. Мада стручњаци из ове области немају јединствен став о овом феномену и његовим узроцима, ипак се може са довољно сигурности тврдити да ће одржавање овог процеса, дефинитивно пореметити полну структуру становништва. Какве се даљне посљедице и неуравнотежења могу очекивати не само у демографској структури, него у цјелини друштвених односа, остављамо за сада без одговора.

Забрињавајућа витална статистика БиХ

Демографска слика БиХ је крајње забрињавајућа, јер за посљедњих пет година природни прираштај становништва је опао за 3,5 пута, у 64 година је присутна вишегодишња депопулација, а више од 50% укупне територије БиХ показује популационо »изражњење« као посљедица присутног негативног прираштаја, а дијелом због социјалних миграција према урбаним центрима или прећим земљама.

Чини се занимљивим податак да је само у прве двије последице године забиљежен нешто бољи прираштај становништва - 1996. године је износио 18.000, а 1997. г. 16.000 становника, док је у 2003. г. опао на занемарљивих 5000. Да ли је то била »компензација« за умањено рађање током ратних година, или је томе допринијела и својеврсна психолошка деконтаминација након ратне психозе и борбе за преживљавање? Ако се узме у обзир да осим што је посљедњих година витални индекс становништва на граници прете репродукције, оно што додатно забрињава је драстична неуједначена географска депопулација која је посебно изражена на простору источне Херцеговине, Подриња, Романијског платоа, дијела Посавине и цјелокупног Ливањског кантона.

Демографска слика Републике Српске

Драстичан показатељ својеврсне демографске драме у Републици Српској садржан је у податку да *сваког дана овај ентитет има више становника мање*, што упућује на закључак да је ријеч о специфичној географској распрострањености »бијеле куге« на овом простору БиХ.

У 46 општина РС, забиљежен је негативан прираст становништва, а највећи број оових општина сконцентрисан је у њеном источном дијелу: простор Херцеговине, горњег Подриња, Романијског платоа, а дијелом и простор Источног Сарајева (нови назив за бивше Српско Сарајево).

Све општине у Херцеговини на подручју РС (Требиње, Билећа, Невесиње, Гацко, Љубиње, Фоча, Калиновик) имају значајно мање рођених него умрлих током године. Као илустрација овог изразито негативног тренда треба споменути општину Калиновик у којој је током 2003. г. број рођене дјеце био 2,5 пута мањи од броја умрлих становника.

Ако се овај изразито депопулациони темпо настави и у наредним годинама, може се довољно поуздано претпоставити, да ће простор источне Херцеговине, првенствено због очекиваног ефекта »домино коцки« који у демографији има пресудну улогу, бити потпуно демографски испражњен.

Занимљиво је да су неке општине (Источно Сарајево и Пале) због ратних дејстава и наглог прилива становништва доживјеле својеврсни »популациони бум« и, посматрано у контексту величине простора, биле пренапучене. Међутим у каснијим послеријатним годинама, управо на овим просторима долази до популационог пражњења, односно до смањења броја становника. Иако општина Пале и данас представља простор са највећим бројем становника у источном дијелу РС, ипак је и овдје број новорођене дјеце за четвртину мањи од броја умрлих!

Општине које су концентрисане у западном дијелу РС имају нешто бољу демографску слику у поређењу са претходним, али је и на том простору недовољан прираст становника који би бар донекле кориговао изразито негативан тренд на истоку РС.

Већ смо истакли да негативном демографском стању у РС доприноси годишње недостајућих преко 1200 нових становника (колико се мање рађа у односу на број умрлих). Овом процесу депопулације, свакако, доприноси са своје стране изражен тренд

сталног иселјавања становника, посебно млађе старосне доби.

Мада не располажемо прецизним подацима, али према резултатима истраживања УНДП-а за квартални период април-јуни 2004. године у БиХ је 35,8% становника изразило жељу да напусти овај простор. Оно што посебно упозорава је да око 60% младих се изјаснило да жели напусти БиХ.

Демографска слика Федерације БиХ

Мада демографи одавно упозоравају на природно опадање броја становника у Федерацији, узимајући ну обзир и процес иселјавања са ових простора, Федерација БиХ данас има мање становника него непосредно иза рата. Наиме, ако не рачунамо повратак избјеглих и расељених лица у 1997. години је било 2,35 милиона, а крајем прошле године (2003. г.) око 2,2 милиона.

Према подацима Федералног завода за статистику 1997. г. је у Федерацији БиХ било рођено 34.304, а умрло 16.120 становника, те је природни прираштај на хиљаду становника износио 7,7, да би на крају 2003. године пао испод два нова становника. Овакав силазни популациони тренд се наставио и у прва три мјесеца 2004. г. јер је у том периоду рођено 4.829 становника, а умрло 4.510.

Да су популациони трендови мултидимензионални процеси, према томе и вишеструко каузално условљени, показује и слиједећи врло индикативан податак - да се од 1997. године у Федерацији БиХ смањује број склопљених бракова, а повећава број развода (1997. г. је било 16.061 склопљен брак, а 1.098 развода; крајем 2003. г. око 12.000 склопљених бракова било је 1.386 развода).

Мада расположиви подаци указују да је Федерација у нешто повољнијем положају него РС у погледу популационих трендова, ипак они не улијевају оптимизам јер је прираст становника и у овом дијелу БиХ у сталном паду (али још увијек позитиван у неким регијама - тузланска и бихаћка). Посебно је изражена депопулација у три кантона - Ливањском, Посавском и Горажданском.

Ливањски кантон има шест општина и у свим је забиљежен негативан природни прираст становништва (Босанско Грахово, Дрвар, Гламоч, Купрес, Ливно и Томиславград). Издвојили смо као илустрацију овај кантон из више разлога: ријеч је о терито-

ријално посматрано, већем кантону (са шест општина), и ту је у 2003. години забиљежен негативан природни прираст становништва – 164 особе, мали број склопљених бракова, дакле мали број новорођених беба се директно одражава и на веома мали број ученика у основним и средњим школама, те све то упућује да је ријеч о депопулационом простору који је уз то настањен изразито старом популацијом.

Слична је ситуација и у Горажданском кантону, гдје се депопулација додатно усложњава, јер се поред дјеловања економских фактора још увијек осјећа јак утицај специфичног психолошког фактора (осјећај страха) као директне посљедице рата. Управо због ових фактора треба нагласити да је у свим послјератним годинама у овом кантону стално присутан негативан природни прираштај.

На основу изнијетих парцијалних показатеља, уочава се одређена *условљеност демографских трендова* (позитивних или негативних) и *економске развијености* - било да је ријеч о економски изразито неразвијеним просторима или о мањим мјестима која су доживјела нагли економски процват и развијају се у правцу урбанизованих трговачких цјелина.

Наиме, на економски неразвијеним подручјима, оним која су остајала без домаћих и међународних инвестиција, ту је по правилу долазило до изразите депопулације, за разлику од кантона и општина које су уз економску, доживјели и демографску експлозију - врло изражен популациони развој (Витез, Грачаница, Широки Бријег и сл).

Илустрација оваквог демографског тренда је врло индикативна: градић Витез смјештен у Лашванској долини је два пута мањи по броју становника од Травника, али је у Витезу, данас изразито развијеном трговачком центру, прираст становника два пута већи него у Травнику.

Демографски трендови у новоформираним општинама

Као једна од евидентних (негативних) посљедица (неко би то можда назвао »резултата«!?) свих ратних дешавања на простору БиХ била је драстична промјена демографске структуре *урбаних центара*, али и врло неповољна демографска слика *новоформираних оштина* насталих највећим дијелом етничким разграничавањем и подјелама.

За социологе је сасвим јасно да је географски простор објективно дата природна категорија која је врло »осјетљива« на свако не природно - вештачко прекрајање и »сецирање«. Наиме, ако се географски простор посматра у његовој структуралној комплексности, онда је сасвим јасно да ће се сви евентуални вјештачки »дуборези« најприје и најдрастичније испољити управо на популационој равни. Готово да је толико јасно да се нажалост управо на простору БиХ, *новонастали демографски трендови на један »циничан начин изруђују« свима који су били заговорници и реализатори процеса етничког разграничења и неприродних подјела градова, оштина и насеља, да је илузорно изражити »нове научне законитости« у објашњењу овог процеса.*

Наиме, с једна стране готово сви урбани центри у БиХ - Сарајево, Бања Лука, Тузла, Мостар, Зеница, Бихаћ - показују да је *природни прираштај у благом порасту или на самој граници демографске стагнације.*

Сарајево показује најнеповољнију демографску слику у односу на остале градове, јер са занемарљивим годишњим прирастом од 518 становника, овај град би за наредних 400 година могао достићи пријератни број становништва. Можда би једино посебна продубљена анализа демографских (не)прилика у Сарајеву након ратних сукоба, могла показати сву комплексност и апсурдност настале последице ратне ситуације у овом граду. Наиме, према расположивим статистичким подацима тешко се може уочити да природни прираст становништва има тенденцију сталног опадања, јер се истовремено одвија веома интензиван механички прилив -досељавање становништва из других крајева. Само апроксимативну потврду ове констатације налазимо и у следећим показатељима: мада Сарајевски кантон у цјелини показује благи пораст становништва, три највеће градске општине (централно урбано језгро) показују вишегодишњи демографски минус - природни прираст у Центру је 82, Старом граду 44 и Новом Сарајеву 81. Насупрот овим, у другим општинама овог кантона је присутна демографска експлозија - Илиџа плус 271, Нови Град плус 244 и Хаџићи плус 178. Ријеч је о општинама у којима је након рата забиљежен највећи механички прилив становништва, што је допринијело да се негативан популациони тренд »вештачки ублажи«.

И у осталим градским центрима влада демографска стагна-

ција или депопулација, а у Тузли и Зеници се, са незнатно већим бројем рођених у односу на умрле, не обезбјеђују услови ни за просту репродукцију.

Управо у *новоформираним ошћинама* насталим ратном подјелом искројеном често према неприродним »етничким шавовима«¹ присутан је процес изразите депопулације који већ сада у неким случајевима указује да је ријеч о убрзаном нестанку или чак изумирању становништва на појединим просторима.

Као илустрација овом нимало оптимистичном демографском тренду може послужити примјер двије општине Трново, недалеко од Сарајева. Треба ли посебно нагласити да је ријеч о подјели/формирању општина по доминантном етничком принципу!? *Током цијеле 2003. године у дијелу Трнова гдје је већинско српско становништво рођена је само једна беба, а у дијелу Трнова са већинским бошњачким становништвом рођене су само двије бебе! Обје ошћине показују изразиту депопулацију јер је број умрлих бар десет пута већи од броја рођених. Претпостављам да би демографи релативно лако и прецизно могли израчунавати дан када у обје ове ошћине неће бити ни једног становника.*

Може се рећи да се »трновска перспектива смијеши«² и другим ошћинама насталим по истом кројном лисћу, логике неприродних ратних подјела. Наиме, у свим таквим примјерима забиљежен је негативан прираст становништва, који је и до десет пута мањи од броја умрлих током једне године.

Неопходно је указати да на овако формираним (подијеле-ним) општинским просторима влада не само економска бесперспективност, него и веома раширен психолошки осјећај привремености код становника, што додатно не стимулише повећавање наталитета, а тиме ни побољшање укупне популационе слике БиХ у цјелини. Мада БиХ први пут у посљедњих 130 година доживљава бројне посљедице депопулације, ипак се у превазилажењу те суморне демографске перспективе не виде неке оптимистичније и ведрије демографске промјене, не бар у скорој будућности и без претходних темељних економских реформи.

Умјесто закључка

Савремена и модерна друштва с краја 20. и почетка 21. стољећа су друштва интензивних промјена које чине живот њихо-

вих становника битно другачијим од облика живљења у свим претходним историјским друштвима. Ово отуда јер је ријеч о промјенама које носе печат специфичности савременог доба, али које у знатном броју не доприносе развојном процесу већ дјелују најчешће ретроградно. Ово је доба које носи дубоке промјене, али и сукобе, напетости и подјеле. Уз подсећање да је крајем 20. стољећа у постсоцијалистичком периоду - развоју, настало 26 нових држава, а да ниједна није настала као резултат ратних дејстава осим оних на подручју бивше Југославије, јасно је да су посљедице извршених промјена на овим просторима утолико специфичније.

Блиска су нам стајалишта оних социолога који истичу да је управо задатак социологије да у овако специфичном темпу друштвених промјена не само да регистрира промјене које су обиљежиле неко прошло вријеме, већ напротив, да се тиме отворе неке нове перспективе за боље разумијевање нашег укупног понашања и створе нове могућности за развој свијести о срединама које су различите од сопствене.

Мада су друштвени конфликти судбоносно пратили људе кроз историју, али су увијек постојали они који су настојали наћи пут ка коегзистенцији, разумијевању толеранцији, миру и заједничком живљењу, насупротив онима који су проводили подјеле и искључивости.

У мјери у којој смо успјели приближити социо-демографску слику БиХ након рајних збивања 1992-1995. година, са основним циљем да се допринесе већем поштовању културних различитости (што се ствара кроз сазнавање и прилагођавање широј друштвеној средини) као основи изградње стабилнијих и савременијих друштвених односа, онда смо учинили још један макар и незнајан корак ка проширивању »хоризонта човјекове слободе« на чему се једино и може градити будућност савремених друштава.

Srebrenka VIĐEN

SPECIFIC DEMOGRAPHIC TRAITS OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA POPULATION - CONSEQUENCE OF
WAR CONFLICTS 1992-1995

Summary

Changes in the demographic structure of a society can be manifold, which implies the fact that they can also be conditional upon in many ways. Regardless of either referring to external global impacts that reflect in partial social structures or internal processes, both are the most conspicuous when being observed through the population spectrum which is being significantly changed by the above processes.

The war period, from 1992 to 1995, has left enormous consequences in Bosnia and Herzegovina (BiH) which have been in the focus of numerous interdisciplinary studies and analyses. Post war changes in the demographic structure of the BiH society represent only one of all the possible aspects through which the overall changes agitating this area can be seen.

The decrease of the total number of the population (from 4.3 million people immediately before the war to 3.8 million nowadays) is only one of those drastic consequences that point at as follows:

- the fact that it is the *first* interruption of a continual process of the increase of the total number of the population from 1879 (when the first census in BiH was carried out) to 1992; in that period, regardless of the two world wars occurred in between, the number of the population has been constantly increasing while at nowadays the process of *depopulation* is being significantly taken place; it is estimated that only in a hundred year-s time and with the present birth rate of 5,000 inhabitants per year, it would be possible to achieve the number of the population in BiH as it was before the war;

- it goes without saying that the war consequences have slowed down the entire social development of BiH on long term basis, especially if this is seen from the aspect of the population development as the shown trend of the birth rate has been in a constant decline i.e. in the last five years, it has been decreased for 3.5 times;

- taking into account 250,000 people who lost their lives during the

war (as per official data available by international organisations) and a considerable number of the missing persons (more than 17,000), BiH is the country with over 2 million of its people who have been displaced from their pre-war homes and places of origin, thus becoming displaced persons or refugees, which, as being taken altogether, changes significantly the present demographic image of BiH.

Multi-annual depopulation and the population “emptying” continued even after the war (migrations toward urban centres and \pm third countries²) represent occurrences that have been taken place in 64 municipalities in BiH, which is more than 50% of the entire BiH territory. Even if analysing depopulation processes without a particular in-depth approach, it can be seen that there is an obvious *geographical inconsistency*, as this negative trend is especially noticed in the areas of eastern Herzegovina, Podriwe, Posavina region, Livno Canton etc.

However, by analysing available indicators, *certain conditionality of demographic trends upon the level of economic development in some regions* can be determined as existing. In other words, on one hand, there are urban centres particularly experiencing a drastic change of their demographic structures by significant, rather \pm mechanical² inflow of inhabitants, while on the other there are newly formed municipalities, established primarily by unnatural ethnic demarcation lines and divisions, which additionally makes the depopulation process even more complex as it has been caused by lack of economic sustainability and a psychological sense of settlement on a temporary basis.

The above specified war consequences being just some of all those that the BiH population has been exposed to for the last ten years, clearly point at the fact that the population structure of every society represents the surface which reflects in the most visible and most drastic way all the turbulences caused by either external or internal changes in that society.

